

Adverbi un prepozīcijas: gramatizēšanās liecības sengrieķu valodā

Adverbs and Prepositions: Evidence of Grammaticalization in Ancient Greek

Gita Bērziņa

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Klasiskās filoloģijas katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: gita.berzina@latnet.lv

Rakstā aplūkotas vienas no agrīnākajām Eiropas tekstu liecībām par gramatizēšanās procesu sengrieķu eposu – Homēra *Īliadas* un *Odisejas* – valodā. Galvenā uzmanība pievērsta prepozīcijām, kas veidojušās no adverbiem, tālāk pārtopot par prefiksiem. Tiek analizēti daudzpusīgi fakti par šo valodas vienību dažādām gramatizēšanās pakāpēm. Tekstā līdzās fiksējamas liecības par klasisko sengrieķu prepozīciju funkcionēšanu vēl kā patstāvīgiem adverbiem, kā arī to tālāko attīstības procesu, ciešāk saistoties ar substantīviem vai – tieši pretēji – ar verbiem veidojot salikteņus (priedēkļverbus). Atzīmētas arī problēmas, kas saistītas ar viennozīmīgu šo vienību izpratni gramatizēšanās procesā (piem., tmēse).

Atslēgvārdi: adverbs, prepozīcija, prefikss, gramatizēšanās, sengrieķu valoda.

Grieķu valoda kā senākā rakstītā formā fiksētā Eiropas valoda sniedz unikālas iespējas valodas izpētei. Tās vairāk nekā 3000 gadu ilgā fiksācijas tradīcija nodrošina plašu faktu materiālu un daudzpusīgas liecības par dažādiem valodas faktiem, par visiem valodas līmeņiem, dažādām valodas parādībām un procesiem hronoloģiski ilgā laika posmā. Tajā skaitā – par gramatizēšanos, proti, valodas leksiskās sistēmas elementu pāreju gramatiskajā sistēmā (Matthews 1997, 164; VPSV 2007, 133), kam valodnieciskajos pētījumos pēdējo divdesmit gadu laikā dažādos aspektos veltīta īpaša uzmanība (sk., piem., Heine, Kuteva 2005, 14).

Dažādu valodas elementu dažāda veida un rakstura gramatizēšanās liecības rodamas visu periodu tekstos. Šajā rakstā uzmanība pievērsta prepozīcijām, kas gramatizēšanās procesā saistītas ar adverbiem un prefiksiem, t. i., veidojušās no adverbiem, tālāk pārtopot par prefiksiem.

Visplašākās un spilgtākās liecības tam vērojamas senākajos Eiropas kultūrtekstos, proti, sengrieķu eposa – Homēra *Īliadas* un *Odisejas* – tekstos. Tie tradicionāli tiek datēti ar ~ 9./8. gs. p. m. ē., taču saglabājuši liecības vēl par daudz senāku valodas attīstības laiku, līdz ar to atklājot faktus, kas nozīmīgi ne tikai sengrieķu valodas savrupai izpētei, bet arī salīdzinājumam ar citu valodu faktiem un attīstības procesiem.

Prepozīcijas kā palīgvārdu šķira norāda uz priekšmetu, parādību, procesu u. tml. savstarpējām attiecībām. Teikumā tās parasti ir saistītas ar substantīviem vai substantīvu nozīmē lietotiem vārdiem noteiktā locījumā un norāda uz sintaktiskām attiecībām starp patstāvīgiem vārdiem (VPSV 2007, 311), lielākoties uz konkrētā substantīva attiecībām ar predikātu.

Grieķu valodā visas prepozīcijas sākotnēji bijušas adverbī, kas savukārt bijuši senas locījumu formas un veidojušies no lietvārdu un vietniekvārdu celmiem (Palmer 2001, 283–284; Smyth 1984, 99, 365).

Prepozīcijas lielākoties bijušas vietas adverbī. No vietas nozīmes tālāk attīstījušies laika nozīme, bet pēc tam arī citas – pārnestās – to nozīmes (darbības veida, cēloņa, nolūka u. c.).

Teikumā prepozīcijas lielākoties, saistītas ar substantīvu vai citu tā nozīmē lietotu vārdu noteiktā locījumā, precizē tā nozīmi, proti, niansētāk nekā atsevišķs locījums norāda uz dažādu priekšmetu attiecībām.

Arhaiskā perioda grieķu valodā, kā rāda Homēra eposu teksti, locījumu sistēma un to semantika ir ļoti plaša un paši locījumi (bez prepozīcijām) var izteikt dažādas attiecības – gan vietas, gan laika u. c. Tā, piemēram:

Ἥφαίστου δ' ἵκανε δόμον Θέτις ἀργυρόπεζα (Il. 18, 369)

uz Hēfaista māju atnāca sudrabkāje Tetīda

οἷτις .. ἐμὰ δῶμαθ' ἵκηται (Od. 8, 32) *kurš uz manām mājām nācis*

Šajos piemēros vietas nozīme izteikta, izmantojot lietvārdu δόμος un δῶμα ('māja') vienskaitļa un daudzskaitļa akuzatīva (δόμον, δῶματα (δῶμαθ')) locījumus bez prepozīcijas. Vienlaikus jāatzīmē, ka minētā vieta nav norādīta precīzi, jo δόμον/δῶματα var nozīmēt gan 'pie mājas/mājām', gan 'mājā/mājās'.

Skaidrākai vietas nozīmei jāpievieno noteikta prepozīcija vai – precīzāk, runājot par arhaiskā perioda valodu – adverbs, kas vēlāk kļūst par prepozīciju, piem., πρὸς ('pie') vai εἰς ('uz/iekš'). Šāda prakse nereti vērojama arī eposu tekstos.

Raksturojot prepozīciju lietošanas attīstību, Homēra valodā gandrīz visas vēlākās prepozīcijas nereti vēl lietotas kā patstāvīgi adverbī. Piemēram:

ἐν δὲ κρήνῃ νάει, ἀμφί δὲ λειμών (Od. 6, 292) *iekšā tek avots, bet visapkārt – pļava*

οὐ γάρ τις μέτα τοῖος ἀνὴρ (Od. 21, 93) *jo nav tāda vīra [viņu] vidū*

ὃ γ' ὥς εἰπὼν κατ' ἄρ' ἔζετο (Il. 1, 101) *viņš, tā pateicis, lejā to sēdināja*

αἴγλη οὐρανὸν ἵκε, γέλασσε δὲ πᾶσα περὶ χθών (Il. 19, 362)

spožums gāja debesīs, un iesmējās visa zeme apkārt

πρὸ γὰρ ἦκε θεά (Il. 1, 195) *dieviete sūtīja viņu uz priekšu*

ἄνα μὴ τάχα ἄστρ' πυρὸς δηϊοιο θέρηται (Il. 6, 331)

[celies] augšā, lai pilsēta ātri nesadeg naidnieka ugunī

Pasvītrotās formas grieķu valodā zināmas un vēlākos (piemēram, klasiskā perioda) tekstos funkcionē kā prepozīcijas ar šaurāku vai plašāku semantiku:

ἐν – ‘iekš’ (lietojumā ar datīvu atbilst latviešu valodas lokatīvam), ἀμφί – ‘ap’; μετά – ‘ar’, ‘pēc’, κατά – ‘no’, ‘pret’, ‘pa’, ‘saskaņā ar’; περὶ – ‘par’, ‘ap, apkārt ap’; πρὸ – ‘pirms’, ‘priekšā’; ἀνά – ‘pa’¹.

Tomēr šajos Homēra tekstu piemēros tās vēl lietotas kā patstāvīgi adverbji. Un to apliecina fakts, ka tās nesavienojas ar verbu kā adpozīcija vienam vārdam un nesaistās ar noteiktu locījumu. Minētās formas (ἐν, ἀμφί, μετά, κατά, περὶ, πρὸ, ἀνά) ir ar savu patstāvīgu nozīmi, tās norāda uz darbības pazīmi, uz orientāciju telpā. Tās ierobežo un precizē konkrētā izteikuma verba nozīmi, bet nav tieši ar to saistītas.

Šādas vienības, ko zinātniskajā literatūrā reizēm sauc par *prepozīciju adverbjiem* (Smyth 1984, 365)², bieži lietotas arī teikumos, kuros netiešais locījums ir tieši atkarīgs no verba, neņemot vērā *prepozīciju adverbju*. Tas vērojams piemērā no Homēra *Odisejas* teksta:

κεφαλῆς ἄπο φάρος ἔλεσκε (Od. 8, 88)

no galvas – prom – viņš apmetni noņēma

Te κεφαλῆς ir ablatīvais/separatīvais ģenitīvs un to nepārvalda ἄπο, kas kalpo tikai, lai norādītu attieksmes starp verbu un lietvārdu.

Vienlaikus Homēra teksti iezīmē arī tālāko šo vienību attīstības procesu, kad tās pakāpeniski nonāk ciešākā saistībā vai nu 1) ar substantīvu, atbrīvojoties no adverbīālās saiknes ar verbu, vai 2) ar verbu, veidojoties salikteņiem jeb precīzāk – priedēkļverbiem, kur minētās vienības pārtop par prefiksiem.

Homēra eposu tekstā ir vietas, kur izteiktāk iezīmējas šo vienību prepozicionālais raksturs.³ Proti, minētās vienības ciešāk saistās ar konkrētu substantīvu noteiktā locījumā. Tās nosaka verbālās darbības raksturu un norāda netiešā locījuma attieksmes pret predikātu precīzāk, nekā to spēj atsevišķas locījumu formas bez prepozīcijām. To redzam piemēros no abu eposu tekstiem:

ἐνδυνε περὶ στήθεσσι χιτῶνα (Il. 10, 21) *viņš uzvilka ap krūtīm hitonu*

μετά δμῶν πίνε καὶ ἦσθε (Od. 16, 140) *kopā ar vergiem viņš dzēra un ēda*

τῶν μέτα παλλόμενος (Il. 24, 400) *ar tiem (kopā) vilcīs lozi*

τοῦτο .. μετ’ ἀθανάτοισι μέγιστον τέκμωρ (Il. 1, 525)
tā .. starp nemirstīgajiem visdrošākā zīme

ἀμφὶ γυναικὶ ἄλγεα πάσχειν (Il. 3, 157) *sievietes dēļ moka ciest*

¹ ἀνά un ἀμφί gan tikpat kā nelieta atiskā prozā, to vietā izvēlas citas prepozīcijas (κατά, περὶ). Minētās prepozīcijas sastopamas tikai Ksenofonta tekstos.

² Latviešu lingvistikā lietots arī apzīmējums *relatīvie adverbji*, sk., piem., Paegle 2003, 157.

³ Kā prepozīcijas tiek izmantoti arī daudzi adverbji, piemēram, ar ģenitīva locījumu lietoti: ἐγγύς, εἴσω, ἐκτός/ἔξω, ἔμπροσθεν, ἐναντίον, ἐντός, λάθρα, ὀπισθεν, πέραν, πλησίον, πρόσω, πόρρω, χάριν, χωρίς. No prepozīcijām tie atšķiras ar to, ka lielākoties tiek lietoti patstāvīgi kā adverbji un nevar veidot salikteņus kā prefiksi. Locījums, kas seko šādai *prepozīcijai*, ir atkarīgs tikai no tās, neņemot vērā verbu; savukārt īsta prepozīcija sākotnēji – kā adverbs – tika pievienota locījumam, kas tieši atkarīgs no verba.

νήσω ἐν ἀμφιρύτῃ (Od. 1, 50)

salā, viļņu apskalo

φίλων ἄπο πῆματα πάσχω (Od. 7, 152)

*tālu no draugiem es ciešu
nelaimi*

Prepozīcija *περί* ciešāk saistās ar datīva locījuma formu *στήθεσσι*, *μετά* ar ģenitīva formām *δυῶν*, *τῶν* un daudzskaitļa datīva formu *ἀθανάτοισι* utt., niansēti precizējot konkrētā locījuma nozīmi.

Daudzos gadījumos (kā tas vērojams arī tikko minētajos piemēros) prepozīcija, kas savienojas ar locījumu, to tieši nenosaka. Konkrētais locījums (*gan*, *piemēram*, *netiešā papildinātāja datīvs* *στήθεσσι*, *gan* *kauzālais datīvs* *γυναικί*) ir pats ar savu funkciju un semantiku, bet tam pievienotā prepozīcija tikai uzskatāmāk un precīzāk norāda attieksmes, ko apzīmē locījums.

Ar laiku – tālākā grieķu valodas attīstības gaitā – prepozicionālais lietojums sāks dominēt. Izvēloties starp *χαίρω τῇ νίκῃ* un *χαίρω ἐπὶ τῇ νίκῃ* ('es priecājos par uzvaru'), priekšroka tiks dota otrajam variantam ar prepozīciju. Un, piemēram, apmēram četrus gadsimtus vēlāk – atiskajā periodā, kā rāda atiskās prozas liecības, substantīvu jau izjutīs kā atkarīgu no prepozīcijas, no kā savukārt radīsies daudz sintaktisku izmaiņu, piemēram, prozā pakāpeniski tiks atmestas noteiktas locījumu funkcijas, tās aizstājot ar prepozicionālām vārdkopām⁴.

Arhaiskajā periodā šī gramatizēšanās vēl ir procesā, un Homēra tekstos to apliecina fakts, ka *prepozīcija* nereti tiek novietota nevis tieši pirms locījuma, uz kuru attiecas, bet vai nu (ja atrodas pirms tā) bieži tiek atdalīta ar vienu vai vairākiem vārdiem, vai arī atrodas aiz tā, kā to redzam jau minētajos piemēros:

τῶν μέτα παλλόμενος (Il. 24, 400)

ar tiem (kopā) vilcīs lozi

νήσω ἐν ἀμφιρύτῃ ... (Od. 1, 50)

salā, viļņu apskalo

φίλων ἄπο πῆματα πάσχω (Od. 7, 152)

*tālu no draugiem es ciešu
nelaimi*

Turklāt nozīmīgs ir arī fakts, ka (kā redzam gadījumos ar *μέτα* un *ἄπο*), atrodoties aiz vārda, uz kuru attiecas, divzīlbu prepozīcijas⁵ ir ar akcentu uz pirmās zīlbes. Un tā tas pēc dažu valodnieku pieņēmumiem ir, lietojot tās kā adverbis.

Nereti ir grūti skaidri noteikt, vai prepozīcija saistīta ciešāk ar lietvārdu vai verbu.

Un te iespējams runāt par nākamo gramatizēšanās pakāpi, kad šīs pašas prepozīcijas saistās ar verbiem, veidojoties priedēkļverbiem, un pārtop par prefiksiem⁶. Piemēram:

ἀποβάλλειν 'nosviest'

ἀναβαίνειν 'kāpt uz augšu'

καταβαίνειν 'kāpt uz leju'

ἐνεσθίειν 'ieēst'

⁴ Piemēram, kustības ierobežojuma akuzatīva vietā tiks lietota prepozīcija ar akuzatīvu (Smyth 1984, 365) u. tml.

⁵ Izņemot dažas atsevišķas prepozīcijas – *διά*, *ἀμφί*, *ἀντί*.

⁶ Var atzīmēt, ka tieši no šī – kā prefiksu – lietojuma, iespējams, atvasināts vārds 'prepozīcija' (gr. *πρόθεσις*, lat. *praepositio* – 'priekšā nolikšana').

μέτεχεν ‘būt daļai no kā, piedalīties’προβάλλειν ‘mest uz priekšu’ u. tml.

Kā redzams šajos piemēros, saliktajos priedēkļverbos labi atklājas prepozīciju sākotnējā nozīme, kaut arī tālāk šādiem vārdiem bieži veidojušās vairākas atvasinātas, arī pārnestas nozīmes, piemēram: ἀποβάλλειν ‘zaudēt’; ἀναβαίνειν ‘pacelties’, ‘pāriet’, ‘notikt, gadīties’; προβάλλειν ‘pamest’, ‘apvainot’ u. tml.

Tāču, runājot par valodas liecībām, kādas tās šajā ziņā sniedz Homēra eposu teksti, jāatzīmē gadījumi ar t. s. tmēsi, t. i., gadījumi, kad *prepozīcija/prefikss* saliktā verbā tiek nošķirts no vienkāršā verba ar vienu vai vairākiem vārdiem un atrodas pirms vai aiz tā (sk. Matthews 1997, 409). Tradicionāli šī tiek uzskatīta par vienu no Homēra valodas raksturiezīmēm, kas bieži vērojama eposu tekstos:

ἐπὶ κνέφας ἦλθε (Od. 12, 31)*uznāca tumsa*ἐκ δὲ καὶ αὐτοὶ βαῖνον (Il. 1, 437)*un viņi izgāja*ὀλέσας ἅπο πάντας ἑταίρους (Od. 9, 534)*pazaudējis visus biedrus*

Šeit prepozīcijas uzskatāmas par cieši saistītām ar konkrētajiem vārdiem: ἐπὶ ar ἦλθε, ἐκ ar βαῖνον un ἅπο ar ὀλέσας, pēdējā gadījumā veidojot formu ἀπολέσας ar nozīmi ‘pazaudējis’.

No otras puses, ir arī zinātnieki, piemēram, autoritatīvais grieķu valodas pētnieks Herberts Smits (*Herbert Smyth*), kas uzskata, ka tmēse ir vēlas cilmes termins, kas īsti raksturo tikai vēlāku laiku grieķu valodu pēc episkā perioda, t. i., valodu, kurā prepozīcija un verbs parasti veidoja nešķiramu salikteni. Homēru eposu valodā prepozīciju pievienošanās vārdam vērojama tikai vēl procesā, tāpēc nepareizi būtu lietot šo terminu, runājot par šī perioda valodu (Smyth 1984, 367).

Precīzi noteikt, kad prepozīcija lietota kā patstāvīgs adverbs un kad tā ir kā salikta verba daļa, lielākoties ir grūti. Skaidrākie adverbāla lietojuma gadījumi saskatāmi tad, kad saliktam vārdam ar konkrēto vienību kā prefiksu veidotos nozīme, kas neatbilst frāzes nozīmei konkrētajā teksta vietā. Piemēram:

σίτου γλυκεροῖο περὶ φρένας ἱμερος αἶρεῖ (Il. 11, 89)*saldas pārtikas vēlme apņēma viņa sirdi apkārt (= no visām pusēm)*

Te frāzes jēgai nederētu saliktais verbs περιαιρεῖ ar nozīmi ‘noņēma apkārt, atņēma’.

Savukārt nepārprotamākie tmēses gadījumi (prepozīcija/prefikss nošķirts no verba) ir tad, kad noteiktai frāzes nozīmei nepieciešams salikts priedēkļverbs, piemēram:

ὕπο δ' ἔσχετο μισθόν (Od. 4, 525)*viņš apsoltīja samaksu*

Šajā gadījumā tikai saliktam vārdam ὕπεσχετο ir nozīme ‘apsoltīja’, bet atsevišķas tā daļas ὕπο un ἔσχετο nenodrošina šo nozīmi.

Tādējādi iespējams secināt, ka Homēra eposu valoda sniedz plašu faktu materiālu un daudzveidīgas liecības tam, kā leksiskas vienības kļūst gramatiskas, kā veidojas prepozīcijas kā atsevišķa vārdsķira un kāds ir tālākais to attīstības ceļš sengrieķu valodā.

Kā norādījusi Silvija Luragi (*Silvia Luraghi*), pilnībā gramatizēšanās process valodas vēsturē realizējas ilgā laika posmā. To apliecina fakts, ka, piemēram, tādas prepozīcijas kā εἰς un ἀπό no sākotnējās nozīmes ilgā valodas attīstības gaitā jaungrieķu valodā kļūst par datīva un daļēji ģenitīva locījumu aizstājējām, prepozīcijām iegūstot gramatisku funkciju.

Taču būtiski, ka bagātīgas liecības par šo sarežģīto valodas procesu rodamas jau Homēra tekstos, kas ir vieni no visagrīnākajiem sengrieķu valodas un vienlaikus visas Eiropas kultūras tekstiem. Gandrīz 3000 gadu senais un ievērojami plašais (48 dziedājumi, vidēji 500–600 rindu katrs) Homēra eposu tekstu korpusss sniedz daudzveidīgu lingvistisko faktu materiālu – hronoloģiski dažāda senuma (tostarp unikāli senas Eiropas valodu kontekstā) valodas vienības, kas vienlaikus fiksē dažādas gramatizēšanās pakāpes. Tas rada iespēju precīzi spriest par adverbu/prepozīciju/prefiksu gramatizēšanās procesiem konkrēti sengrieķu valodā. Bet – vēl jo svarīgāk – ļauj sastatīt un analizēt sengrieķu valodas dotumus salīdzinājumā ar citu valodu, jo sevišķi radniecīgo (piemēram, latviešu val.), faktiem, veidojot izpratni par gramatizēšanos kā noteiktas un nozīmīgas valodas parādības būtību un likumsakarībām.

Saīsinājums

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Avoti

1. Il. – Homeri *Ilias*. Vol. I–II. Lipsiae: Teubner, 1978 (1907).
2. Od. – Homeri *Odyssea*. Vol. I–II. Lipsiae: Teubner, 1978 (1889–1891).

Literatūra

1. Heine, Bernd; Kuteva, Tania. 2005. *Language Contacts and Grammatical Change*. Cambridge University Press.
2. Luraghi, Silvia. 2003. *On the Meaning of Prepositions and Cases*. John Benjamins.
3. Matthews, P. H. 1997. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.
4. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
5. Palmer, Leonard R. 2001 (1980). *The Greek Language*. Bristol Classical Press.
6. Smyth, Herbert Weir. 1984 (1920). *Greek Grammar*. Rev. Messing, G. M. Harvard University Press.
7. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The article deals with the earliest evidence of grammaticalization in the European text tradition, namely, with the grammaticalization of adverbs and prepositions in the Ancient Greek texts of Homeric Epic.

The author analyzes varied facts concerning different stages of grammaticalization of these linguistic units in the language of Homeric *Iliad* and *Odyssey*. Concurrent evidences manifest the functioning of the Classical Greek prepositions as adverbs as well as the process of their further development when prepositions connect more tightly with the oblique cases of nouns, or, on the contrary, unite with verbs to form compounds (prefix-verbs).

The author also observes the problems concerning the unambiguous understanding of the mentioned linguistic units (adverbs/prepositions/prefixes) in the process of grammaticalization.